

З ЕКСПЕДИЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. ЛІСОРУБСЬКА ЛЕКСИКА УКРАЇНЦІВ КАРПАТ

Василь Чоповський

УДК 811.161.2'282.2(477.87)

У статті висвітлено лісорубську лексику українського говору в гірських районах Карпат. У лексику карпатського лісорубства проникло чимало іншомовних запозичень: полонізми, словакізми, мадяризми, румунізми, германізми. На теренах Українських Карпат розглянуті запозичення узвичаїлися в лексичному складі лісорубських говорів у повсякденному житті українських горян.

Ключові слова: Карпати, лісоруби, лісорозробки, лексика, говір, українці, бойки, гуцули, лемки.

The lumbermen's vocabulary spread across the mountainous regions of the Ukrainian Carpathians is covered in the article. The Carpathian lumbermen's jargon contains a lot of loan-words, including the Polonisms, Slovakisms, Magyarisms, Romanianisms, and Germanisms. These loan-words have become an integral part of the lumbermen's jargon in the everyday life of the Ukrainian highlanders.

Keywords: the Carpathians, lumbermen, timber logging, vocabulary, jargon, Ukrainians, Boikos, Hutsuls, Lemkos.

Лісоруби, споконвічні господарі Українських Карпат, зуміли зберегти свою національну вдачу, свій характер, свої уподобання, незважаючи на різні політичні обставини та шматування прадідівських територій іноземними окупантами. У гірських регіонах збереглися не лише старовинні діалекти, але й лісорубська лексика. Це пояснюється взаємодією на цій території української мови з низкою інших мов, зокрема польською, словацькою, угорською, румунською та молдавською, а також досить складною історією Українських Карпат.

В актуальній проблемі контактів української мови з іншими важливе місце посідає лісорубська лексика. Її формування відбулося в період карпатських лісорозробок, що пов'язано з історією розвитку цього виробничого процесу в окресленому регіоні. У XIX ст., коли в Західній Європі у зв'язку з розвитком капіталізму зростав попит на сировину, Австро-Угорська монархія, у складі якої перебували Галичина, Буковина та Закарпаття, для задоволення потреб у лісоматеріалах вдалася до пограбування лісових багатств Українських Карпат. Для інтенсивної експлуатації карпатських лісів було вжито ряд заходів, зокрема вербування австрійських, німецьких, італійських фахівців. Унаслідок цього лісорозробки в Карпатах швидко набули значного розмаху і згодом стали провідною галуззю господарства, у якій брало участь не тільки місцеве гірське населення, але й людність навколишніх країн: поляки, словаки, мадяри, румуни та ін. Завдяки тривалим

виробничим контактам українців з робітниками багатьох інших національностей у лісорубську лексику ввійшло чимало іншомовних запозичень різноманітного походження: тут є полонізми, словакізми, мадяризми, румунізми, германізми, слова італійського та іншого походження.

У липні—серпні 2009 року нами було проведено науково-дослідницьку експедицію на Бойківщину. Маршрут її пролягав по гірських селах Богородчанського, Долинського та Рожнятівського районів. Ми поставили мету зібрати від старожилів матеріал про лісорубську лексику горян Карпатського регіону. Відомо, що у 20—30-х роках XX ст. на лісорозробках у Карпатах працювало багато робітників із країн Західної Європи, що сприяло проникненню іншомовних запозичень. І сьогодні їх використовують для позначення найрізноманітніших понять, пов'язаних з відповідною технікою. Це переважно лексеми, що позначають споруди, знаряддя, пристрої та їхні частини, процеси заготівлі й перевезення, а також сигнали для спуску й транспортування деревини тощо.

Німецькі запозичення

Гриф, grif — «дерев'яний важіль з металевою голівкою пірамідальної або конічної форми для підняття колод» < нім. Griff — «держак, ручка».

Клауза, клауза, клаузн'а, клаус — «лісославна гребля» < нім. Klause — «гребля, ущелина». Варіанти *клауза* і *клаузн'а* наявні в закарпатських, а *клаус* — у бойківських говорах.

Клоц, клоц — «колода середньої величини» < нім. Klotz — «колода». Варіант *клоц* характер-

ний для закарпатських говорів. На місцевому говірковому ґрунті від цього запозичення виникли похідні *к'лоцик* і *к'лоцак* — «невелика колода».

К'луна, клуна, глуна — «штангенциркуль для вимірювання товщини дерева» < нім. Kluppe — «щипці, кліщі, затискач». Останні два варіанти поширені в закарпатських говорах. Відзначено також деривати *к'лупувати* — «вимірювати товщину дерева», *к'лупован'а* — «вимірювання товщини дерева» > *к'лупований* «виміряний».

Коц, кац — «підставка з обрізка колоди, каменя тощо, яку кладуть під колоду, щоб вона не покотилась або не посунулась» < нім. Kotz — «бруд, брудний предмет». Ця лексема в обстежених говорах входить до словосполучення *дати коца (кац)* — «підкласти що-небудь під колоду, щоб вона не покотилась або не посунулася».

Крангак, капгак — «важіль з дугоподібним загостренням для повертання колоди» < нім. Kranhaken — те саме значення.

Латер — «чотири кубічних метри дров», *латри* «дрова» < нім. Klaftei — «сажень (дров)». Поширені також похідні: *п'юлатерок* — «два кубічних метри дров», *латріюка* — 1) «поліно завдовжки один метр»; 2) «пилка для різання дров»; *латровий* — «завдовжки один метр», а також сполучення *рубати латри* — «заготовляти дрова», *п'іти у латри* — «п'іти заготовляти дрова».

Райц, рац, рапс — «ланцюг завдовжки один метр із клинами на кінцях, що його прибивають знизу під колоду або обмотують ним колоду, щоб гальмувати її під час транспортування» < нім. Reiz — «дратування, збудження, тертя». Зафіксовані також утворення *райцувати, рейцувати, рацувати* — «гальмувати колоду, обмотавши її таким ланцюгом або прибивши його знизу».

Рауф, раух — 1) «піднімання вгору колоди або одного її кінця»; 2) «сигнал підняти вгору колоду або один з її кінців» < нім. Rauf < Herauf — «вгору, догори». В обстежених говорах записано й похідне від цього запозичення *райфи (рауфиути)* — «підняти вгору колоду або один її кінець» та сполучення *брити на рауф, здоймати рауфи* — «піднімати вгору колоду або один з її кінців».

Ризи, рийзи, різні — «жолоб для спуску дерева» < нім. Riese — те саме значення. Другий варіант поширений у бойківських говорах, третій — у деяких закарпатських. На українському діалектному ґрунті від цього запозичення виникло чимало похідних, зокрема, *ризувати, ризувати, різ'ювати* — «спускати дерево жолобами», *ризван'є, ризван'а, різ'юван'а*, а також (останнім часом) — *ризоука* — «спускання дерева спусковими жолобами», *риз'юник, ризар, різ'ювач* — «лісоруб, який спускає деревину», *ризенка* — «колода в спусковому жолобі, складова частина жолоба».

Таб'ла — «секція спускового жолоба» < нім. Tafel — «дошка, панель». За допомогою цієї лексеми виникло словосполучення *таб'лові ризи* — «жолоб з дощок для спускання дров».

Трама, шрам — «дуже довга й тонка колода» < нім. Tram — «балка, балка перекриття».

Цвайка — «оброблений на вогні стовбурець молодого деревця для закріплення плотів коло берега» < нім. Zweig — «гілка, сук, паросток».

Цукитанга, цукитанг'ла — «спеціальне дишло, що повертається в основі, для перевезення колоди кінцями» < нім. Zugstange — «шатун, тяга, приводна штанга».

Ш'вінтаф'ла — «платформа з колод, яку кладуть на окремих місцях сплавної річки, щоб плоти не занурювалися глибоко у воду» < нім. Schwimmtafel — «плавуча платформа».

Ш'ніт, с'ніт — 1) «різання, переріз»; 2) «колода»; 3) «відрізок колоди» < нім. Schnitt — «різання, переріз, надріз». Від цієї лексеми виникли деривати *ш'нітувати, ш'нітовати, с'нітовати* — «порізати що-небудь», а також словосполучення *дати ш'ніт, ударити ш'ніт* — «перерізати що-небудь на певному місці».

Шпера — «лісосплавна гребля» < нім. Spere — «гребля».

Штама, штам — 1) «довга колода»; 2) «стовбур дерева» < нім. Stamm — «стовбур, колода, дерево».

Штант — «купа впорядкованого дерева» < нім. Stand — «розташування». Відзначено ще похідне *штампувати* — «упорядкувати деревину».

Шух — «два кубічних метри дров», *шухи* — «дрова» < нім. Schuh — 1) «фут»; 2) «черевик». Ця лексема часто використовується в сполученнях *робити у шухах* — «працювати на заготівлі дров», *піти у шухи* — «піти на заготівлю дров».

Італійські запозичення

Варда! (*Варди!*) — «увага, спускаємо дерево!» < італ. varda! — «увага!». Цей сигнал лісоруби вигукують перед спуском дерева, перед його транспортуванням тощо.

Волта, волти — «переміщення колоди качанням» < італ. volta — «оберт, обертання». Від розглянутого запозичення виникли похідні *волтати* — «переміщувати колоду качанням» (пор. іт. voltare — «робити оберт»), *волтанка волтан'а, волтан'е* — «переміщення колоди качанням» і словосполучення *брати волти* — «починати переміщення колоди качанням».

Гарда! (*Гарте!*) — 1) «можна пускати дерево!»; 2) «давай дерево!» < італ. guarda! — «стерезись!».

Дура! (*Дури!*) — «на обід!». Цим сигналом сповіщають лісорубів про обід. (пор. італ. dura — «тривалість»).

Кордони — «бокові стінки в жолобі, яким спускають дерево» < італ. cordone «виступ, уступ».

Латеріна — «убиральня» < італ. latrina — те саме значення.

Мар'іна, мар'іни — «повертання колоди навколо її осі за допомогою важеля» < італ. marina — «морський». Можливо, це якийсь спеціальний термін італійських портовиків. Зафіксовано похідне від цього запозичення *мар'інувати, мар'іновати* — «повертати колоду важелем навколо її осі».

Мене-мене! — «не так часто пускати дерево!» < італ. meno-meno — «менше-менше!» Цей сигнал вигукують, коли колоди насакають одна на одну, або коли не встигають прибрати спущену деревину. Наведене запозичення вживається в бойківських говорах.

Полента, пулента — «каша з кукурудзяної муки, куліш» < італ. polenta — те саме значення. Зафіксовано також дериват *пулентар'* — «стіл

у лісорубському притулку, на який кладуть цю страву».

Тасон — 1) «складена купа колод»; 2) «місце, куди спускають дерево» < італ. taso — «купа».

Цап'іна — «спеціально окутий важіль» < італ. zaprone — «кирка, сапа». На українському діалектному ґрунті від цього запозичення виникли похідні *цап'інар'* і *цап'інарош* — «лісоруб, який спускає дерево». Про італійське походження лексеми *цап'іна* свідчить поширене словосполучення, що означає це знаряддя, — *цап'іна тал'ійан'юка* або *цап'іна тал'ійанка*.

Угорські запозичення

Бокор — 1) «пліт»; 2) «пліт із двох або кількох секцій» (пор. угор. bokor — «в'язка, жмут»). Із цим самим коренем тут широковідоме похідне *бокораши* — «плотар».

Вагаши — «лісорозробка» < угор. vagas — «рубання, лісозаготівля». На місцевому говірковому ґрунті від нього виникли похідні *вагашильник, вбагаши'ен* — «лісоруб».

Дараба — 1) «пліт»; 2) «секція плоту» < угор. Darab — «шматок, частина, штука». Про значне поширення цього мадяризму в карпатських говорах свідчить і те, що його часто вживали в своїх творах І. Франко, М. Коцюбинський, Ю. Федькович, М. Вороний, Олександр Олесь та ін. Отже, це слово певною мірою ввійшло до літературної мови. Відзначено й похідне від цього кореня — *дараб'юка* — «вода, якою можна сплавляти плоту», а також сполучення *вертіти дараби* — «в'язати плоту», *гонити (купувати) дараби* — «вести плоту».

Канчі — «важіль з дугоподібним наконечником для повертання колод» < угор. kancsi — «косий, кривий».

Корман'ош, корман'уш — «плотар» < угор. kormanyos — «керманич, стерновий». Це, очевидно, зворотне запозичення з угорської мови (пор. укр. *керманич*).

Ракаш, рокаш, рагаш, рохиш — 1) «купа спущених колод»; 2) «шлях, яким спускають дерево» < угор. rakas «купа». Цей мадяризм дав похідне *ракаш'ен* чи *ракашан* «вантажник на лісорозробці». Із цією самою лексемою поширені й сполучення *лежати ракашем, лежати у ра-*

каши — «лежати непорядковано (про дерево)», *зган'єти у ракаш* — «спускати вниз (дерево)».

Сакманиш, сакман'уш — «старший у групі лісорубів» < угор. *szokmanuos* «відрядний, відрядно».

Табла — 1) «секція плоти або жолоба, через яку спускають дерево»; 2) «платформа, яку кладуть на окремі місця сплавної річки, щоби плоти не занурювалися глибоко в воду», *тал'ба* — «секція плоти» < угор. *tabla* — «дошка (класна), платформа». Із цим мадяризмом відзначено утворення *однотаблашка* — «пліт, що складається з однієї секції», *двотаблашка*, *тритаблашка* — «пліт, що складається з двох (трьох) секцій, поєднаних між собою».

Східнороманські запозичення

Балонна, баланджа — 1) «балка або жердина, по якій висаджують колоду на віз, сани, естакаду тощо»; 2) «шматок дерева, що може слугувати опорою, підставкою тощо» < рум. *balanta* — «балка». На ґрунті українських говорів це запозичення дало дериват *балансувати чи баланджувати* 1) «висаджувати колоду по жердині на віз, сани або естакаду»; 2) «підкласти що-небудь під колоду, щоби вона не покотилась або не посунулась».

Бутук, ботук, бот'ук 1) «колода»; 2) «груба коротка колода» < рум. *butuc* «колода, пень, оцупок». Зафіксовано ще похідне *бутуковатий* — «товстий, незграбний (про людину або тварину)».

Данц — 1) «ланцюг завдовжки 1,5 м з клинами на кінцях, яким причеплюють додаткові колоди для транспортування»; 2) «додаткова колода, причеплена для транспортування» < рум. *dant* — «танець, танок». На основі цього на ґрунті українських говорів виникло похідне *данцювати, данцювати* 1) «причіпляти додаткові колоди»; 2) «з'єднувати колоди ланцюгом, вужівкою або тросом», а також сполучення *прибити у данц* — «причепити додаткові колоди».

Друмар' — «робітник, що працює на ремонті доріг на лісозаготівлях» < рум.

drumar 1) «подорожній»; 2) «мандрівник». Від цього румунізму виникло похідне *друмарити* — «працювати ремонтником доріг на лісозаготівлях».

Кода — «підняти колоду, підваживши її важелем» < рум. *soada* — «ручка, держак, топорище». Румунізм, про який ідеться, також уживається у словосполученні *брати (здоймати) кода* — «піднімати колоду, підваживши її важелем».

Манджинар' — «бокова колода в жолобі, якою спускають дерево» («пор. рум. *marginе* — «край, межа, рант»).

Мигла, мьігла — 1) «упорядкована купа колод»; 2) «склад дерева»; 3) «естакада» < рум. *migla* — «купа». Похідні: *миглувати, мигловати* — «складати колоди в купи, упорядковувати колоди», *миглар', миглаш* — «вантажник деревини», а також словосполучення *кач'єти на мйглі* — «вантажити деревину, працювати вантажником деревини».

Пражина 1) «балка або жердина, по якій вантажать колоди на сани, віз, естакаду та ін.»; 2) «жердина, по якій підважують колоди» < рум. *grajpa* — «жердина, палиця, тичина».

Цунт'а — «груба довга колода» (пор. рум. *tiunt* — «усохле дерево з надламаним верхів'ям».

Західнослов'янські елементи

В'іврат — «вивернене дерево» (окремі західні закарпатські говори) < сл. *vugvat* — те саме значення.

Ворар' «плотар» < чес. *vořař* — те саме значення. Ця лексема відома в окремих говорах на заході Закарпаття.

Жлопи — «жолоби з дощок для спуску дров» < польс. *złoby* — «жолоби». З таким самим значенням побутує й дериват *жлопки*.

Клат — 1) «колода»; 2) «поліно» (окремі західні закарпатські говори) < сл. *klat* — те саме значення.

Кулат — «непридатний відрізок колоди» (окремі західні бойківські та закарпатські говори) < сл. *kulat* — «кругляк».

С'одло — «колода, до якої прикріплюється кермо плоти» (окремі бойківські говори) < польс. *siodło* — 1) те саме значення; 2) «сідло».

Стром — «стовбур з надламаним верхів'ям» (окремі західнозакарпатські говори) < сл. *strom* — «дерево».

Тама — «лісосплавна гребля» (бойківські та суміжні гуцульські говори) < пол. *tama* — «гребля».

Частина лісорубської лексики згаданих українських говорів поширилася в діалектах багатьох сусідніх мов. Так, у суміжні румунські говори проникли такі українізми, як *hotoansa* — «гребля, що стримує плоти» < укр. *гамованка* — те саме значення, *riha* — «колода, по якій вантажать деревину або на якій в'яжуть плоти» < укр. *п'іліга* — те саме значення, *orasipa* — «весло плота» < укр. *опачина* — те саме значення та ін. В окремих угорських говорах Закарпаття поширився український лісорубський термін *butin*, *buting* — «лісорозробка» < укр. *бутин* — те саме значення та ін. У словацьку мову ввійшли такі українські слова, як *pižna* — «жолоби, якими спускають дерево» < укр. *різн'і* — те саме значення, *krapovat'* — «керувати плотом» < укр. *корманувати* 1) те саме значення, 2) «вести плоти» (пор. укр. *керманич* — 1) «плотар», 2) «рульовий» та ін.). У сусідніх польських діалектах трапляється слово українського походження *kiepta* — «кермо плоту» < укр. *кирма* — «весло плоту» та ін.

Щодо свого поширення іншомовні нашарування діляться на дві групи: 1) запозичення, що вживаються в усіх або в більшості карпатських говорів; 2) запозичення, поширені лише в окремих говорах цього ареалу.

Першу групу становлять лексеми різноманітного походження, що є переважно єдиними позначеннями тих чи інших реалій, пов'язаних з лісорозробками, наприклад: *цап'іна*, *риз*, *ракаш*, *мигла*, *портош*, *гріф*, *райц*, *к'іупа*, *мар'іна*, *вол'та*, *рауфа* та ін. Ці запозичення є стійкими й належать до активного словника лісо-

рубів. До другої групи належать запозичення, що поширилися в окремих говорах. Це переважно лексеми, які вживаються факультативно поряд з українськими. Наприклад, германізми *шлот* (закарпатські говори), *фил'унок* (бойківські говори), румунізм *бу'тин* (гуцульські й буковинські говори), мадяризм *вагаш* (деякі гуцульські й закарпатські говори) побутують поряд з українськими *рубан'а* або *зруб*.

Такі запозичення стають уже архаїзмами, бо завдяки впливу літературної мови, а також у зв'язку з підвищенням освітнього рівня лісорубів частіше вживаються їхні українські відповідники.

Розглянуті запозичення узвичаїлися в лексичному складі карпатських говорів, і більшість із них стала навіть основою для творення ряду похідних. Наприклад, від германізму *риз* виникли похідні *ризар'*, *риз'іуник*, від румунізму *мита* — *михлаш*, від мадяризму *бокор* — *бокораш*, від італійського запозичення *цап'іна* — *цап'інар* і багато інших. Можна вважати, що проаналізовані запозичення відіграли певну роль у формуванні лексики лісорозробок карпатських говорів.

Отже, сформувавшись порівняно пізно, лісорубська лексика українських говорів Карпатського регіону на сьогодні становить досить значний шар виробничої лексики, яка в сучасних умовах архаїзується і зникає на переважній частині території Українських Карпат. Тим часом дослідження її дає важливі відомості про деякі закономірності у формуванні діалектної виробничої лексики. Лісорубська лексика українських говорів Карпат, що виникла у специфічних умовах, дає також цікавий матеріал для вивчення міжмовних (міждіалектних) контактів.